

Խ. Ա. Թորոսեան, Թագակիրների Պատմությունն Ու Գովա-
րանությունը Որպէս Զաքարեան Հայաստանի Պատմութեան
Սկզբնաղբիւր, բնագրի թարգմանութեամբ եւ մեկնաբա-
նութիւններով հանդերձ, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակութիւն,
Երեւան, 1992, 611 էջ:

Հայաստանի պատմութիւնը ԺԲ. դարի կէսերից մինչեւ ԺԳ.
դարի սկիզբը հայ ժողովրդի դարաւոր ազատագրական պայքարի
փառաւոր մի շրջան է, երբ սելջուկներից ազատագրոււմ է երկրի
զգալի մասը եւ վերականգնոււմ ԺԱ. դարու կորցրած պետակա-
նութիւնը: Հայաստանի ֆէոտալական ռազմական ուժը, որը Բիւ-
զանդիայի, ապա սելջուկեան նուաճումների պատճառով մասամբ
կազմալուծուել էր եւ մասամբ հեռացել երկրից՝ նշուած ժամանա-
կահատուածում աստիճանաբար կազմաւորոււմ է որպէս բանակ, ֆէ-
ոտալական միջավայրում առաջ է գալիս նոր աւագանի ի դէմս
Զաքարեան իշխանական տոհմի, որը համախմբելով դեռեւս գոյա-
տեւած ֆէոտալական դասը՝ ստեղծոււմ է ուժեղ բանակ, վտարում
երկրից նուաճողներին եւ հիմնոււմ անկախ իշխանութիւն: Այդ իշ-
խանութիւնը պատմագիտութեան մէջ անուանոււմ է Զաքարեան
իշխանութիւն, իսկ երկիրը՝ Զաքարեան Հայաստան (Արշակունեաց
կամ Բագրատունեաց Հայաստանի նմանութեամբ):

Նրա տարածքը, Գարեգին Յովսէփեանի ճիշդ դիտողութեամբ,
գերազանցոււմ էր Բագրատունեաց եւ Սիւնեաց թագաւորութիւն-
ների ընդհանուր տարածքին:

Պայքարի տարիներին Զաքարեանները համագործակցել են
Վրաց թագաւորութեան հետ, սկզբնապէս նրանց զօրքը կուուել է
Վրաց բանակի կազմում: Զաքարեանների աւագանին (Սարգիս
Մեծ զօրավարը, նրա որդիներ Զաքարէն եւ Իւանէն, եղբորորդի-
ները եւ միւսները) ազդեցիկ դիրք են գրաւել Վրաց արքունիքում,
նպաստել Վրաստանի հզօրացմանը:

ԺԲ.-ԺԳ. դարերում ազատագրական պայքարի մասին հայ
պատմագրութեան մէջ գրուել է բաւականին շատ, լուսաբանուել
են ինչպէս ազատագրական պայքարը՝ այնպէս էլ նորաստեղծ իշ-
խանութեան կարգավիճակը, վարչաքաղաքական կարգը, սոցիալ-
տնտեսական յարաբերութիւնները, համագործակցութիւնը Վրաց
թագաւորութեան հետ: Դրա շնորհիւ պատմագիտութիւնը որոշա-
կի պատկերացում ունի նշուած դարաշրջանի Հայաստանի քաղա-
քական եւ սոցիալ-տնտեսական կեանքի մասին:

Բայց ժամանակի ընթացքում փոխում են գիտութեան պահանջները. այժմ հայ պատմագիտութեան առջև ծառացել է կարեւոր խնդիր՝ շարունակել դարաշրջանի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը՝ համագործակցելով միւս գիտութիւնների հետ (իրաւագիտութեան, հնագիտութեան, դրամագիտութեան, հերալտիկայի, աղբիւրագիտութեան եւ այլն): Անշուշտ, այդպիսի համագործակցութիւն եղել է նաեւ նախկինում, բայց այն կատարուել է նեղ շրջանակներում, արուել են միայն առաջին քայլերը:

Այժմ աւելի խորը պէտք է ուսումնասիրուեն տուեալ ժամանակաշրջանի հասարակութեան զարգացման օրինաչափութիւնները՝ նրա ինստիտուտները, պարզաբանուեն մասնագիտական տեղմիները, աւելի լայն օգտագործուեն յարակից գիտութիւնների տրուեալները: Այս տեսակէտից շատ ուշագրաւ է իրաւագիտական գիտութիւնների դոկտոր Խ. Թորոսեանի վերջերս լոյս տեսած գրախօսուող աշխատութիւնը:

Զաքարեան Հայաստանի պատմութեան մի շարք կարեւոր (կ'ասէինք՝ առաջնային) հարցերի գիտական պարզաբանման համար մեծ արժէք է ներկայացնում վրաց Թամար Թադուհու (1184-1213) անանուն պատմիչի երկը, որի խորագիրն է՝ Թագակիրների Պատմութիւնն ու Գովաբանութիւնը: Նախկինում, 1936 թուին, այն թարգմանուել է ռուսերէն: Լ. Մելիքսէթ Բէկի թարգմանութեամբ նրա փոքր հատուածը լոյս է տեսել հայերէն¹: Այժմ առաջին անգամ լոյս է տեսնում երկի հայերէն ամբողջական թարգմանութիւնը:

Սոյն աղբիւրի թարգմանութիւնը կարեւորութեամբ է նրանով, որ նրա տուած տեղեկութիւնների օգնութեամբ հնարաւոր է լուսաբանել մի շարք հարցեր, որոնց մասին հայկական աղբիւրները բաւարար չափով տուեալներ չեն հաղորդում, ինչպէս նաեւ յստակութիւն մտցնել դարաշրջանի հայ-վրացական քաղաքական յարաբերութիւններին վերաբերող հարցերում: Խ. Թորոսեանի նպատակն էլ եղել է նախ սոյն կարեւոր սկզբնաղբիւրը մատչելի դարձնել հայագէտ պատմաբաններին եւ երկրորդ՝ պատմաիրաւագիտական քննութիւն կատարել ԺԲ.-ԺԳ. դարերի պատմութեան մի քանի հանգուցային հարցերի շուրջ: Այդ քննութիւնը տրուած է որպէս մեծածաւալ «Առաջաբան-ուսումնասիրութիւն» (227 էջ) եւ ըստ էութեան՝ ինքնուրոյն աշխատութիւն է:

«Առաջաբանի» առաջին երկու գլուխները նեղ բանասիրական-վրացագիտական բնոյթի են եւ պէտք է գրախօսուեն համապատասխան մասնագէտների կողմից: Դարաշրջանի պատմութեան

նը, պատմական աշխարհագրութեանն ու ազգաբնակչութեանն են վերաբերում Գ.-Ե. գլուխները: Գ. գլուխը վերնագրուած է «Հայաստանն ու հայերը Թագակիրների պատմութեան գովաբանութեան մէջ». այն բաժանւում է երկու խոշոր մասերի՝ «Սոմխեթի-Սոմխիթի» (էջ 116-150) եւ «Սոմեխնի-Սոմխիթարնի» (էջ 150-166):

Պարզաբանելով սոյն հարցը՝ Խ. Թորոսեանը գրում է որ վրացիները հայերին անուանում են «սոմեխի», իսկ երկիրը «Սոմխեթի», սակայն «Թագակիրների Պատմութեան» մէջ Սոմխեթի երկրանունը բացակայում է եւ գործածւում է Սոմխիթի տեղանունը: Խ. Թորոսեանի կարծիքով՝ դրանք համարժէք են, եւ մէկը միւսի տարբերակն է: Սակայն վրացագիտութեան մէջ այդ երկուսը զանազանւում են. Սոմխեթի նշանակում է Հայաստան, իսկ Սոմխիթի՝ ստորին Քարթլի (Քվեմօ Քարթլի): Եթէ այդպէս է՝ ապա «Թագակիրների Պատմութիւն»-ը չի կարող հայ ժողովրդի պատմութեան սկզբնաղբիւր լինել²:

Վկայակոչուած են վրացագէտների տեսակէտները (Իւ. Ջաւախիշվիլու եւ նրան հետեւող միւս գիտնականների դրոյթները): Այնուհետեւ Խ. Թորոսեանը հիմնաւորում է իր դրոյթը՝ թէ «Թագակիրների Պատմութեան» մէջ «Սոմխիթի» բառը հանդիպում է 15 անգամ եւ միշտ՝ որպէս Հայաստան (մէջբերուած են բոլոր 15 օրինակները)³: Խ. Թորոսեանը դրանից եզրակացնում է, որ «Թագակիրների» հեղինակը բերուած օրինակներում նկարագրել է դէպքեր, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանում, բայց միշտ Սոմխեթիի փոխարէն գրել է Սոմխիթի, որովհետեւ տարբերութիւն չի դրել այդ երկուսի միջեւ⁴:

«Թագակիրների Պատմութեան» մէջ հայերը չիշատակում են «սոմեխի» եւ «սոմխիթարնի» եզրոյթներով: Ինչպէս յայտնի է՝ առաջին տերմինը նշանակում է հայեր. «պղտորուած է» երկրորդի իմաստը: Ս. Ղաուշիշվիլին եւ Կ. Կեկելիձէն «սոմխիթարնի» բառը բացատրում են որպէս Սոմխիթի բնակիչներ, իսկ նրանք, ըստ այդ վրացագէտների, հայեր չեն: Ա. Բաքրաձէի կարծիքով «սոմխիթարնի» նշանակում է «ստորին քարթլեցիներ»: Այս դրոյթը նախորդ դրոյթի տրամաբանական շարունակութիւնն է⁵:

«Պատմութեան» մէջ «սոմխիթարնի» էթնիկական անունը չիշատակում է բազմիցս: Թուարկելով համապատասխան օրինակները⁶, Թորոսեանը մատնանշում է, որ սոմխիթարները միշտ չիւլում են քարթվեցիներից անջատ. նրանք ապրում են որոշակի տարածքում, որը դուրս է Քարթլիից, այն է՝ Սոմխիթում, այսինքն՝ Հայաստա-

նում: «Սոմխիթարնի»ի "ar" ածանցը ցույց է տալիս ծագումը բնականտեղիից (տարածքից)⁷. յոգնակի ձեւն է "ar-ni" (օր. օդիշարնի, սամցխեթարնի եւ այլն)⁸: Ըստ այսմ եզրակացնում է ի. Թորոսեանը՝ «սոմխիթարնի» նշանակում է Սոմխիթի բնակիչներ:

Թորոսեանը բացատրում է, որ «սոմխիթ-ար-նի» բառն առաջացել է Սոմխիթի երկրանունից եւ նշանակում է սոմխիթցիներ: Բայց վրացերէնում «հայ» բառի յոգնակի ձեւն է «սոմխեթ-նի». դա նշանակում է, որ մի դէպքում տեղանունն առաջացել է ցեղանունից, միւս դէպքում՝ ցեղանունը տեղանունից⁹: «Թագակիրնէրի»ի հեղինակը մէկ հայերին անուանում է նրանց ցեղանունով (սոմեխնի), մէկ ցեղանունը մականբերում է նրանց երկրանունից: Ճիշդ այդպէս էլ՝ կախերի, հերերի եւ մեսխերի անուան դէպքում¹⁰:

Չորրորդ գլուխը վերնագրուած է «Ջաքարեանները "Թագակիրնէրի Պատմութեան եւ Գովաքանութեան" մէջ»¹¹: Այս գլուխը բաղկացած է երեք մասից՝ Ջաքարեանների տոհմածառը, տոհմանունը եւ ազգային-կրօնական պատկանելիութիւնը: ի. Թորոսեանն անդրադառնում է Ջաքարեանների այն ներկայացուցիչներին, որոնք վկայուած են Թագակիրնէրի Պատմութեան մէջ (դրանք են Սարգիս Մեծը, նրա որդիները՝ Ջաքարէն եւ Իւանէն, առաջինի որդի Շահնշահը, Սարգսի եղբայր Վահրամը՝ իր որդիներով եւ թոռներով: Ընդ որում Վահրամը նշուած է միայն թարգմանող աղբիւրում): Տրուած են նաեւ Ջաքարեանների երկու կրտսեր ճիւղերի՝ Թմոգունցիների եւ Ախալցխացիների, ինչպէս նաեւ տոհմի բոլոր ճիւղերի ամփոփիչ տոհմածառերը¹²:

Վրացագիտութեան մէջ Ջաքարեանների տոհմը կոչւում է Մխարգրձելի, իսկ հայագիտութեան մէջ՝ Ջաքարեան եւ Երկայնաբազուկ: Նրանց Մխարգրձելի է անուանում նաեւ «Թագակիրնէրի Պատմութեան» հեղինակը: Բայց վրացագէտները ձգտում են «ապացուցել», թէ Մխարգրձելիները հայ չեն (յատկապէս՝ Ս. Ջանաշիան), թէ «Մխարգրձելի» ոչ թէ աւելանուն է (մականուն), այլ՝ տոհմանուն: Այդ հողի վրայ, վերջին տասնամեակներում ծագել են վէճեր¹³:

Քննելով Մխարգրձելի-Երկայնաբազուկ անուանումների ծագման հարցը՝ ի. Թորոսեանը մատնանշում է, որ «Թագակիրնէրի Պատմութեան» հեղինակը առաջինն է վրաց մատենագրութեան մէջ Ջաքարեաններին անուանում «Մխարգրձել», Սարգիս Մեծի ծագումը կապելով պարսից Արտաքսերքսէս Երկայնաբազուկի տոհմի հետ: Ըստ Թորոսեանի՝ Մխարգրձել-Երկայնաբազուկ մականունն ակունքը ոչ թէ բնական՝ այլ գրքային ծագում ունի:

«Մխարգրձեղի» եզրույթի աղբիւրներն են յունա-հռոմէական երկերը՝ Լատինական աղբիւրներում արքան կոչւում է «լոնգի-մանուս» (երկար ձեռք), նոյնը յունարէնում՝ «մակրոխէյր» եւ պարսկերէնում՝ «դիրագ-դեստ»։ «բազուկ» անունը եւ «մակրո-խէյր» յունարէն բառը թարգմանել է «Մխարգրձեղի»¹⁴։ Այսպիսով, եզրակացնում է Թորոսեանը, «Երկայնաբազուկ» բառը մեր օրերում հայագէտների ստեղծած բառը չէ, ինչպէս կարծում են վրացագէտները։ այն գործածուել է հնում։ Թորոսեանը գտնում է, որ Զաքարեանները անուանուել են «Մխարգրձեղի» ԺԲ. դարի 20-ական թուականներին, երբ հայերը Դաւիթ Շինարարի բանակում կուռւմ էին սելջուկների դէմ. առաջինը այդ անունը կարող էր կրել Սարգիս Մեծի հայրը՝ Զաքարիա Ա-ն։

Հինգերորդ գլուխը՝ «Զաքարեանների վերելքն ու ինքնուրոյնութիւնը»՝ պատմագիտութեան համար, թերեւս, ամենակարեւորն է։ Այստեղ քննուում է Զաքարեան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը (ստատուսը)։

Զաքարեանների կարգավիճակը որոշելիս, գրում է հեղինակը, պատմագիտութեան մէջ կատարուել եւ կատարւում է շատ սկզբունքային սխալ, որ միանշանակ է նրանց պատմութեան ամբողջ ժամանակաշրջանի համար։ Այնինչ՝ Զաքարեանների պատմութիւնը բաժանւում է մի քանի ժամանակահատուածների, որոնք իրենց հերթին բաժանւում են ենթաշրջանների։

Այդ ժամանակահատուածներն են.

1. Զաքարեաններն իրենց սկզբնական բնակութեան վայրում,
2. Զաքարեանները Տաշիր-Ձորագետում (նրանք Կիւրիկեան թագաւորների վասալներն են),
3. ԺԲ. դարի 10-20-ական թուականներին վրաց թագաւոր Դաւիթ Շինարարը վերացնում է Կիւրիկեանների թագաւորութիւնը եւ նրա տարածքը միացնում վրաստանին։ Այս ժամանակուանից Զաքարեանները, դարձեալ գտնուելով հայրենիքում, յայտնւում են վրաց քաղաքական համակարգում։

Սկսում է որակապէս նոր ժամանակաշրջան, որը բաժանւում է փուլերի.

1. Զաքարեանները վրաց թագաւորների, ապա Օրբելիւնների, նորից վրաց թագաւորների (1177-ից) վասալներ են մինչեւ 80-ական թուականների կէսերը,
2. Զաքարեանների պատմութեան ամենակարեւոր փուլը՝ հզորութեան բարձրակէտը ինքնուրոյնութեան շրջանն է։ Դրա առանձին ենթափուլերն են.

ա. սկզբնական, ինքնուրոյնացման շրջան, որն իրաւական ձեւակերպում է ստանում 1185 թուին եւ տեւում է մինչեւ 1199 (Անիի ազատագրումը) կամ ամենաուշը՝ մինչեւ 1203 թուականը (Դուինի ազատագրումը),

բ. ինքնուրոյնութեան շրջան՝ ԺԲ. դարի վերջից կամ ԺԳ. դարի սկզբից մինչեւ մոնղոլական տիրապետութեան հաստատումը,

գ. Զաքարեանների թուլացման եւ պատմական ասպարէզից վերանալու շրջան ԺԳ. դարի կէսերից մինչեւ ԺԴ. դարի վերջ: Այս ժամանակաշրջանը եւս ունի ենթաշրջաններ¹⁵:

Թուարկուած փուլերից հեղինակը քննում է միայն այն ժամանակահատուածները, որոնք արտայայտուած են սկզբնաղբիւրում՝ «Թագակիրների Պատմութեան» մէջ:

Միւս ժամանակաշրջանների պատմութիւնը քննում է առանձին մենագրութեան մէջ, որը հեղինակը նախապատրաստել էր հրատարակութեան¹⁶:

Խ. Թորոսեանն իրաւացիօրէն ընդգծում եւ կարեւորում է այն հանգամանքը, որ Զաքարեանների կարգավիճակը որոշելիս անհրաժեշտ է հաշուի առնել տուեալ ժամանակաշրջանում Զաքարեանների եւ վրաց պետութեան յարաբերութիւնների բնոյթը՝ աւել կամ պակաս կախուածութիւն վրաստանից, անկախութիւն եւ այլ հանգամանքներ¹⁷: Շատ տեղին դիտողութիւն է, քանի որ վրաց եւ հայ պատմագիտութեան մէջ Զաքարեանների պատմութեան պարբերացման ու կարգավիճակի էական փոփոխութիւնները պարզապէս անտեսւում են:

Յայտնի է, որ Սարգիս Մեծը նշանակուել է վրաց ամիրսպասալար 1185 թուին, իսկ Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու արձանագրութեան համաձայն՝ նա ամիրսպասալար էր 1181 թուին: Խ. Թորոսեանը աւելի մանրամասն, քան իր նախորդները (Լ. Բաբայեան, Յ. Մանանդեան)՝ բացատրում է այս թուացող հակասութիւնը, որը չփոթութեան մէջ է դրել նախորդ ուսումնասիրողներից ոմանց: 1181 թուին (գուցէ առաջ) Սարգիսը եղել է հայկական զօրամասերի հրամանատար (ամիրսպասալար), իսկ 1185-ին նշանակուել է հայոց եւ վրաց ամիրսպասալար¹⁸:

Զաքարեան Հայաստանի պետական-իրաւական կարգավիճակի հարցը լուծող փաստ է վրաց պատմիչի վկայութիւնը այն մասին, որ Թամար Թագուհին Սարգիս Զաքարեանին նշանակելով ամիրսպասալար՝ շնորհել է նրան նաեւ Լոռին, որպէս սամբաւրօ եւ սաթաւադօ. այդ պահից էլ սկսւում է Զաքարեան Հայաստանի

ինքնուրոյնութիւնը:

Սոյն փաստը հայ եւ վրաց պատմագիտութեան մէջ լիովին անտեսուել է, ի հարկէ տարբեր դրդապատճառներով:

Արդ, գրում է Խ. Թորոսեանը, ո՞վ է մթաւարը եւ ի՞նչ է սամթաւորն: Վրացագէտների վկայութեամբ (իրաւագէտ Ի. Սուր-գուլաձէ, պատմաբան Օ. Սոսելիա) մթաւար բառը բազմիմաստ տեւծին է: Այն նշանակում է դիդերուլ (մեծամեծ), էրիսթաւ (թա-գաւորի պաշտօնեայ), սամթաւորի կառավարիչ-հրամանատար, անկախ քաղաքական միաւորի տէր, տիրակալ-թագաւոր: Իսկ սամթաւորո նշանակում է անկախ քաղաքական միաւոր, սուվերէն պետութիւն¹⁹: Այս նոր կարգավիճակը հիմք է տալիս Խ. Թորոս-եանին իրաւացիօրէն եզրակացնելու, որ «Լոռի-Տաշիրը», որ մինչ այդ գտնուում էր վրացական պետութեան կազմի մէջ ու նրա վար-չատարածքային միաւորներից էր, հաւանաբար էրիսթաւութեան ձեւով, դառնում է առանձին՝ քաղաքական միաւոր՝ վրաց պե-տութեան տարածքային կազմից դուրս, իսկ դրա կառավարիչը՝ ինքնուրոյն տիրակալ: Անշուշտ, չպէտք է կարծել, թէ այդ ինքնու-րոյնութիւնը դարձաւ բացարձակ. նախկին կախուածութեան որոշ նշաններ, որոշ ժամանակ դեռ պահպանւում էին, բայց հիմնակա-նը, գլխաւորը կատարուած էր. փաստական ինքնուրոյնութիւնը ձեռք էր բերուել եւ այն գնալով աւելի խորանում եւ լայնանում էր²⁰:

«Պատմութեան» հաղորդած տուեալներով Խ. Թորոսեանը հիմ-նաւորում է իր եզրակացութիւնը Ջաքարեանների ինքնուրոյնու-թեան մասին. արշաւանքների ժամանակ Ջաքարեանների զօրքը որպէս կանոն գործում է առանձին վրաց (թագաւորի) բանակից: Դա նշանակում է միայն մի բան՝ ինքնուրոյնութիւն²¹: Առանձին դէպքերում կուում էր հայ-վրացական միացեալ զօրքը (օրինակ՝ Շամքորի գրաւման ժամանակ). 1185-ից Ջաքարեանների «տունը» (նստավայրը) դառնում է Լոռին, իսկ 1199-ից՝ Անին: Այսինքն նը-րանք ապրում էին ոչ թէ Տփղիսում, այլ իրենց սամթաւորում²²:

Վրացերէնում մթաւար նշանակում է թագաւոր, իսկ սամթաւ-որ՝ նաեւ թագաւորութիւն: Բայց հայերէնում թագաւորութիւն կոչւում է միայն այն քաղաքական միաւորը, որը գլխաւորում է թագաւորը: Այդ պատճառով Խ. Թորոսեանը Ջաքարեանների քա-ղաքական կազմաւորումն անուանում է «իշխանա-պետութիւն», ո-րովհետեւ դա պետութիւն էր, որը գլխաւորում էին իշխանները, այլ ոչ՝ օծեալ թագաւորները: Բայց Ջաքարէն կեանքի վերջում (վերջին 10-15 տարիներին) այնքա՛ն էր հզօրացել՝ որ ժողովուր-

դը նրան անուանում էր թագաւոր²³։ Աւելացնենք, որ ոչ միայն ժողովուրդը՝ այլեւ ազնուականները Ջաքարեանների տան գահերէցներին համարում էին թագաւոր։ Այդ մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան վիճական արձանագրութիւններում։

Այսպիսով, եզրակացնում է Խ. Թորոսեանը, «Թագակիրների Պատմութեան» հեղինակի տեղեկութիւնները Ջաքարեանների եւ վրաց թագաւորների յարաբերութիւնների մասին ցոյց են տալիս, որ Ջաքարեանները Թամարի թագաւորութեան առաջին իսկ տարիներին հասնում են ինքնուրոյնութեան եւ վրաց պետութիւնը ճանաչում է Ջաքարեանների ինքնուրոյնութիւնը։ Դրանից յետոյ Ջաքարեանների քաղաքական կապերը Վրաստանի հետ ոչ թէ վասալական էին՝ այլ միջպետական, քանի որ նրանք հանդէս են գալիս որպէս վրաց թագաւորների դաշնակիցներ²⁴։

Այս դրոյթը հալ պատմագիտութեան մէջ հիմնաւորւում է առաջին անգամ. այն նպաստում է աւելի յստակ եւ իրական պատկերացնելու Ջաքարեան Հայաստանի կարգավիճակը, նրա սուվերէնութեան աստիճանը եւ փոխ-յարաբերութիւնների բնոյթը վրաց թագաւորութեան հետ։

Խ. Թորոսեանի առաջ քաշած դրոյթի երկու գլխաւոր կէտերն են՝ Հայաստանի անկախութիւնը սամթաւարդի կարգավիճակով եւ նրա դաշնակից յարաբերութիւնները վրաց թագաւորութեան հետ։

Դա միանգամայն նոր մօտեցում է Ջաքարեան Հայաստանի քաղաքական կացութեան նկատմամբ 1185-ԺԳ. դար, եւ կարող է որոշ տարակուսանք առաջացնել, քանի որ տասնամեակներ շարունակ ուսումնասիրութիւնները կատարուել են այլ սկզբունքով։ Ինքը՝ հեղինակը «Առաջաբան»ի վերջում գրում է, որ ծանօթանալով սոյն ուսումնասիրութեանը՝ ուսումնասիրողի մօտ կ'առաջանան հարցեր, զատ նրանցից, որոնք բացատրուել են։ Բոլոր այդ հարցերի (կամ նրանց մեծ մասի) պատասխանը տրուած է նոյն հեղինակի երկու այլ մենագրութիւններում, որոնցից մէկը նուիրուած է Ջաքարեաններին, միւսը՝ Ջաքարեան Հայաստանին²⁵։

Շատ ցաւալի է, բայց նշուած երկու մենագրութիւնների հրատարակումը յետաձգուել է անորոշ ժամանակով հեղինակի վաղաժամ մահուան պատճառով։ Իսկ նրա կողմից առաջարկուած նոր մեկնաբանութիւնները սկզբունքային նշանակութիւն ունեն Ջաքարեան Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը պատմա-իրաւական իրական հենքի վրայ հասկանալու համար։ Այդ պատճառով՝ նպատակաշարմար ենք համարում լրացուցիչ մի քանի փաստարկումներ բերել յօդուտ Խ. Թորոսեանի դրոյթի՝ լուսաւորվ որ

նրանք կը նպաստեն նրա տեսակէտների անաչառ գնահատմանն ու արժեքաւորմանը:

Չնայած 1185 թուին Լոռին դառնում է սամթաւո՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդիները՝ Ջաքարէն եւ Իւանէն վրաց արքունիքում վարում էին ոչ բարձր պաշտօններ, Ջաքարեանների տան միւս ներկայացուցիչների հետ մասնակցում Վրաստանի միջած պատերազմներին եւ աւարտից յետոյ ներկայանում վրաց թագաւորներին²⁶: Դրա հետ մէկտեղ՝ Ջաքարէի եւ Իւանէի նստավայրը մընում էր Լոռին (այլ ոչ թէ Տփղիսը): «Թագակիրների»ի հեղինակը գրում է, որ 1191 թուին ամիրսպասալարի պաշտօնը շնորհուեց Ջաքարէին, «որ նստում էր հացերի թագաւորների տեղում եւ տէրն էր Լոռու»²⁷:

Լոռին Ջաքարեանների ժառանգական տիրոջ լինելու փաստը հաստատում է նաեւ Սանահին-Հաղբատ վանքերի բազմաթիւ արձանագրութիւններով, իսկ 1189 թուին Ջաքարէն եւ Իւանէն Սանահնում կառուեցին տոհմական տապանատուն²⁸: Այսպիսով, Սարգիս Մեծի մահից (1187) յետոյ էլ Լոռին մնում էր Ջաքարեանների սամթաւոն:

Ջաքարեանների գլխաւոր տան կարգավիճակը (մի կողմից՝ անկախութիւն, միւս կողմից՝ «ծառայութիւն» վրաց արքունիքում) հակասութեան տպաւորութիւն է թողնում: Սակայն «հակասութիւնը» միայն թուացող է եւ հարթում է Խ. Թորոսեանի բացատրութեան շնորհիւ, որ 1185 թուին Ջաքարեաններն ու վրաց թագաւորութիւնը դառնում են դաշնակիցներ:

Ջաքարեանները վրաց արքունիքում ստանում էին պաշտօններ (1191-ին՝ ամիրսպասալարի կամ գերագոյն հրամանատարի, մսախորթ-ուխուցէսի կամ արքունի վեզիրի եւ այլ): Որպէս դաշնակիցներ՝ վրաց թագաւորութիւնն ու Ջաքարեանները (այսինքն՝ Հայաստանը) հարկ եղած դէպքում պատերազմում էին միասին, բայց կարող էին պատերազմել նաեւ առանձին:

Օրինակ, Իւանէն մասնակցել է Առան ձեռնարկած մեծ արշաւանքին, բայց նրա զօրքը կուռում էր «առանձին» եւ միայն Գեղարքունիքում: «Թագակիրների»ի հեղինակը գրում է. «Մսախորթ-ուխուցէս Իւանէն, առանձին, տուն ուղարկելով մեծ զօրքն ու անթիւ աւար, խաչինեցի դիդբուլներին բերեց թագաւորի առաջ»²⁹: Ընդ որում՝ Իւանէի «տուն» ասելով պատմիչը նկատի ունի Անին: Միաժամանակ Առանում կուռող վրացական բանակը Գանձայից [իմա՝ Գանձակից] ու այլ քաղաքներից հարկ առնելով՝ յաղթանակած վերադարձան իրենց թագաւորութիւնը ... »³⁰:

Ջաֆարեանների կարգավիճակը պարզելու համար բնորոշ է Ի-
լանէի դիմումը վրաց թագաւորին՝ 1191 թուականից քիչ անց.
«Դրանից յետոյ կայէնի տէրը՝ մսախուրթ-ուխուցէս Իլանէն հրա-
ւիրեց Դաւթին³¹ արշաւանքի»³², Հրաւէրը անսովոր է. հրաւիրողը
ոչ թէ թագաւորն է՝ այլ նրա արքունի պաշտօնեան: Նոյնը տեղի
ունեցաւ տարիներ անց, 1208-ին. Արդաբիլի սուլթանի դէմ մեծ
արշաւանք կազմակերպելիս՝ նախաձեռնողները նորից Ջաֆարէն
էր եւ Իլանէն: Կրօնական տօնի առթիւ նրանք ժամանել էին Գե-
գութ տեսակցելու Թամար թագուհուն հետ, երբ իմացան, որ Ար-
դաբիլի սուլթանը անսպասելի ներխուժել է Հայաստան եւ կոտո-
րած կազմակերպել Անիում: Սուլթանից վրէժ առնելու նպատակով
Ջաֆարեան եղբայրները որոշում են արշաւել Արդաբիլ եւ դիմում
են թագուհուն. «Դու ով թագաւոր, ծանուցիր քո զօրականներին,
որ պատրաստ լինեն Արդաբիլի վրայ արշաւելու: Մենք գնանք Ա-
նիսի եւ պարսիկներից ում որտեղ գտնենք՝ որսանք: [Մեծ թուով
չենք գնալ] այլ փոքր, որովհետեւ եթէ մեծ թուով գնանք՝ կ'իմա-
նան եւ կը մտնեն ամրոցները: Փոքրաթիւ զօրքով օգնիր ինձ: ...
Թագաւորը հաւանեց նրանց ասածները: Եւ թագաւորը հրամայեց,
որ իր զօրականները պատրաստ լինեն:

«Եւ Երկայնաբազուկները գնացին Անիսի եւ սկսեցին պատ-
րաստուել»³³:

Ուշագրութիւն պէտք է դարձնել, որ Ջաֆարեանները օգնական
զօրք են խնդրում թագաւորից. վերջինը կարող էր զօրք տալ մի-
այն որպէս դաշնակից՝ այլ ոչ թէ որպէս սիւզերէն իր վասալին:

Յաղթանակով վերադառնալով Արդաբիլից՝ Ջաֆարեանները
չեն գնում Տփղիս ներկայանալու թագաւորին, ինչպէս կը վարուէր
վասալը, այլ «եկան Անիսի», դրանից յետոյ գնացին Թամար թա-
գուհու մօտ «բերելով նուէրներ»³⁴:

Այդ փաստի առնչութեամբ Խ. Թորոսեանը իրաւացիօրէն նը-
կատում է, որ եթէ Ջաֆարեանները լինէին վրաց պետութեան քա-
ղաքական համակարգում, ապա նրանք կը գնային Տփղիս, Թամար
թագուհու մօտ, բայց նրանք գնում են Անի՝ իրենց պետութեան
մայրաքաղաքը եւ միայն այնտեղից գնում թագուհու մօտ եւ տա-
լիս նրան նուէրներ, ինչպէս բարեկամից բարեկամին³⁵:

Դաշնակից կապերը աւելի սերտ էին դարձել սկսած 1197-1198
թուականներից: «Թագաւորների» պատմիչը գրում է, որ «թագա-
ւորի մօտ եկան ծառայելու երկու եղբայրներ, Սարգիս ամիրսպա-
սալարի որդիները, որոնք այն ժամանակ յոյժ մեծարուել էին թա-
գաւորի կողմից՝ ամիրսպասալար Ջաֆարէն եւ մսախուրթ-ուխու-

ցէս Իւանէն»³⁶:

Քանի որ այդ մեծարումը տեղի է ունեցել Գանձակի գրաւումից յետոյ 1196 թուին՝ ուրեմն մօտաւորապէս 1197-1198 թուականներին, իսկ Սարգսի որդիները նշուած պաշտօնները ստացել էին 1191-ին, ապա պարզ է, որ մէջբերուած վկայութեան մէջ խօսքը գնում է Ջաքարեաններ-վրաց թագաւորներ (իմա՝ հայկական սամբաւրօ-վրաց թագաւորութիւն) կապերի նոր փուլի մասին: Ջաքարեան եղբայրները վրաց արքունիքում «ծառայութեան» մէջ էին 1197-1198 թուերին. շատ աւելի շուտ, 1185-1187 թուերին: Ուրեմն տուեալ դէպքում, «ծառայութիւն» եզրոյթը (տեւրմինը) չունի իր սովորական (վասայական պարտականութիւն) իմաստը, այլ արտացոլում է «ծառայութեան» նոր բնոյթը՝ դաշնակից յարաբերութիւն, համագործակցութիւն, ընդ որում՝ այդ համագործակցութեան աւելի բարձր աստիճան, որովհետեւ դաշնակից կապերը սկիզբ էին առել աւելի շուտ՝ 1185-ից:

Այդ նոր որակը պարզ արտայայտում է «Ժագակիրների Պատմութեան» հեղինակի հետեւեալ հաղորդումը:

Արդաբիլի արչաւանքից շատ չանցած «ի յայտ եկան ուրիշ մեծագոյն գործեր»՝ գրում է պատմիչը: Ջաքարէն, Իւանէն, վահրամ Գակեցին դիմում են թագաւորին (Թամար թագուհուն)՝ «... Նայիր եւ տես ձեր թագաւորութիւնը եւ ... իմացիր, որ քո զօրականների մէջ կը գտնուեն բազում առնացի, քաջ ընտիր մարտիկներ ... գինաւորուենք ... եւ հրամայիր վրաստանի զօրքին որ պատրաստ լինեն արչաւելու Խորասան»:

«... Երբ թագաւորը լսեց Երկայնաբազուկների ասածը, հրաւիրեց այս թագաւորութեան բոլոր նշանաւոր մարդկանց ... եւ յայտնեց նրանց Երկայնաբազուկների ասածը: Երբ լսեցին, որ Երկայնաբազուկները արչաւանքի կոչ են անում՝ բոլորին դուր եկաւ նրանց ասածը, որոշեցին արչաւել եւ սկսեցին պատրաստուել» ... այնուհետեւ տրւում է արչաւանքի մանրամասն նկարագիրը³⁷:

Այս հաղորդման մէջ կարեւոր են հետեւեալ կէտերը.

ա. Ջաքարեանները վրաց թագաւորութիւնը կոչում են «ձեր», «այս»: Պարզ է, որ դա Ջաքարեանների թագաւորութիւնը չէ:

բ. Ջաքարեանները Թամարին ասում են՝ «հրամայիր վրաստանի զօրքին»: Ուրեմն, բացի վրաստանի զօրքից՝ կար նաեւ այլ զօրք. պարզ է, որ դա Երկայնաբազուկների հայկական զօրքն էր, որը վրաստանի զօրքի կազմում չէր: Վրաց թագաւորը ունէր «իր զօրքը»³⁸:

գ. Արչաւանքը նախաձեռնում են Ջաքարեանները, իսկ վրաս-

տանի նշանաւոր մարդոցն հաղորդուեմ է ալդ մասին, նրանք քրն-
նում են առաջարկը եւ հաւանութիւն տալիս (ի հարկէ, կարող էին
եւ հաւանութիւն չտալ): Վաստայները չէին կարող նման առաջարկ
անել: Ակնյալտ է, որ «ծառայ» բառը տուեալ դէպքում նշանակում
է ոչ թէ վասալ, այլ՝ դաշնակից:

դ. «Այս թագաւորութեան բոլոր նշանաւոր մարդիկ լսելով
Երկայնաբազուկների առաջարկը» արտայայտութիւնը պարզ նշա-
նակում է, որ Երկայնաբազուկները «այս թագաւորութեան», այն է՝
Վրաց թագաւորութեան նշանաւոր մարդկանց թւում չէին:
Զաքարեանների սամթաւրոն Վրաց թագաւորութեան կազմից
դուրս գտնուելու մասին Խ. Թորոսեանի եզրակացութիւնը հաս-
տատող պերճախօս ապացոյց է:

Զաքարեան Հայաստանի կարգավիճակի նորովի հիմնաւորումը
հնարաւորութիւն է ընձեռում ճշդելու կամ վերացնելու պատմա-
գիտութեան մէջ ընդունուած, բայց, մեր կարծիքով, վիճելի ա-
ռանձին տեսակէտներ: Դրանցից մէկն է հայ պետականութեան
անկման ժամանակի հարցը: Աւանդաբար նրա կորուստը կապուեմ
է Բագրատունեաց թագաւորութեան անկման հետ (Անիի գրաւու-
մը Բիւզանդիայի կողմից 1045 թուին: Իրականում ալդպէս չէր:
ԺԲ. դարի վերջում հայ պետականութիւնը վերականգնուեմ է իշ-
խանապետութեան կարգավիճակով: Վերջինս նոյնպէս անկախ պե-
տութիւն է, նրա հիմնադրման տարեթիւն է 1185 թուականը: Նա-
խորդ ուսումնասիրողները եւս ընդունում են, որ ԺԲ.-ԺԳ. դարե-
րում Հայաստանը ունեցել է իշխանութիւն, բայց բնութագրում են
այն որպէս ինքնավարութիւն³⁹: Խ. Թորոսեանի ուսումնասիրու-
թիւնը նոր որակ է տալիս ԺԲ.-ԺԳ. դարերի հայ պետականու-
թեան ուսումնասիրութեանը եւ բոլոր հիմքերը կան ընդունելու
նոր դրոյթը, քանի որ այն ունի բաւարար աղբիւրագիտական բա-
զա (ընդ որում, պէտք է նշել նաեւ թարգմանաւոր սկզբնաղբիւրի
վերաբերեալ հեղինակի արժէքաւոր ծանօթագրութիւնները, թուով
300-ից աւելի):

Գրախօսուող աշխատութիւնը սկզբնաւորում է նոր փուլ ժա-
մանակակից հայ պատմագիտութեան մէջ, որը ուսումնասիրում է
Զաքարեան դարաշրջանը:

Նրա արժէքն այն է, որ ԺԲ.-ԺԳ. դարերի հայ պետականու-
թեան ուսումնասիրութիւնը դուրս է բերում հնացած շրջանակնե-
րից, նրանով սկիզբ է առնում դարաշրջանի ուսումնասիրման
նոր՝ պատմաիրաւական վերլուծութեան փուլը, որը նախորդի՝
պատմա-բանասիրական փուլի տրամաբանական շարունակութիւնն

է եւ նոր որակ է տալիս դարաշրջանի պատմութեան լուսաբանմանը: Նրանում շարադրուած եզրահանգումները կը խթանեն Զաքարեան Հայաստանի պատմութիւնը հասկանալու նոր՝ աւելի ճիշդ տեսանկիւնից:

ԴՈԿՏ. Ռ. Ի. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ Քայերի մասին, Բու. Բ., Երևան, 1936, էջ 7-25:
2. Տես՝ Խոսրով Թորոսեան, "Թագակիրների Պատմութիւնն ու Գովաքանութիւնը" Որպէս Զաքարեան Հայաստանի եւ Զաքարեանների պատմութեան սկզբնաղբիւր, Երևան, 1992, էջ 116: Յետայստ՝ "Թագակիրների Պատմութիւնը":
3. Մանրամասն տես՝ նոյն, էջ 138-145:
4. Նոյն, էջ 150:
5. Տես՝ նոյն, էջ 150-151:
6. Նոյն, էջ 153-155:
7. Նոյն, էջ 156 եւ 157:
8. Նոյն, էջ 162-165:
9. Նոյն:
10. Նոյն, էջ 166:
11. Նոյն, էջ 167-253:
12. Նոյն, էջ 180:
13. Նոյն, էջ 181-183:
14. Նոյն, էջ 187 եւ 188:
15. Նոյն, էջ 254-256:
16. Տես՝ նոյն:
17. Նոյն, էջ 256:
18. Նոյն, էջ 280-281:
19. Նոյն, էջ 283 եւ 331:
20. Նոյն, էջ 286-287:
21. Նոյն, էջ 313-315:
22. Նոյն, էջ 306, 319, 320, 324 եւ 330:
23. Նոյն, էջ 322:
24. Նոյն, էջ 321, 322 եւ 331:
25. Նոյն, էջ 331:
26. Նոյն, էջ 378, 387, 399, եւ այլք:
27. Նոյն, էջ 394, Բմմտ. էջ 399:

28. Տես՝ Կ. Ղաֆադարեան, *Սանաճնի վանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երեւան, 1957, էջ 178:
29. *"Թագակիրների Պատմութիւնը"*, էջ 415:
30. Նոյն:
31. Այսինքն՝ Դաւիթ Սոսլանին:
32. *"Թագակիրների Պատմութիւնը"*, էջ 399:
33. Նոյն, էջ 439:
34. Նոյն, էջ 440:
35. Տես՝ նոյն, էջ 320-321:
36. Տես՝ նոյն, էջ 419:
37. Նոյն, էջ 441-442:
38. Նոյն, էջ 409:
39. Տես՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, հտ. Գ., Երեւան, 1976, էջ 543-544:

Ռ. Մ.